

Üks puu, mitu elu: Puude langetamine vanemas Jaapani kirjanduses

Alari Allik

raiutud puu / ümarast otsast paistab / kuu täna õhtuks

Matsuo Bashō (Raud 2006: 71)

Herman Hesse on kirjutanud: „Miski ei ole püham, miski ei ole täiuslikum kui ilus, jõuline puu. Kui puu on maha saetud ja näitab päikesele oma alasti surmahaava, siis võib tema kännu ja hauasamba valeval ketral lugeda kogu ta saatust: aastaringides ja armides on tõetruult kirjas kõik võitlus, kõik häda, kõik haigused, kõik õnn ja edu, kehvad aastad ja külluseaastad, ärakannatatud rünnakud, üleelatud tormid“ (1970: 7).¹ See lõik väljendab suurepäraselt traagilist tunnet, mis langetatud puid vaadates valdab peaaegu iga inimest. Hesse jaoks on puu elu läbi — ta keskendub kännule, puu „hauasambale“, ega mõtle sellele, et tal võiks olla ka surmajärgne elu puiduna, millest valmistatakse asju, mida inimesed oma igapäevases elus vajavad. Kui elusa puu sees võib peituda jumal, kes jagab meile juhiseid eluks, siis kännul või selle kõrval lebaval palgil ei ole midagi lausuda. Tema „aastaringid ja armid“ on puust maha jäänud *bio-graafia*, mida hilisemad põlvned võivad uurida. Langetatud puu vaikib, jumal on temast lahkunud. Puust on saanud puit.

¹ Aarne Üksküla esituses võib Hermann Hesse miniatuuri kuulata siin: <http://arhiiv.err.ee/vaata/214831> (22.04.2017).

„Puit“ on 1930. aastal kirjakeelde loodud tuletis, mis pidi vastama saksa eristusele *Baum* — *Holz*, sest varasemas keeles selline eristus puudus (Kaplinski 2004: 145).² Siiani on kombeks öelda, et laual on puujalad või vanaisa tegeleb puutööga. Vanemas keelekasutuses ei ole puu erinevad seisundid eristunud — puutööd võib teha ka elusa hingava materjaliga, mis kirve all kaasa laulab. Puul on omadused (soojus, pehmus, nõtkus), mis teevad ta tunnetuslikult elusamaks kui plastmassi või betooni. Seega võib vist öelda, et midagi Hesse kirjeldatud puu jumalikkusest näib säilivat temast valmistatud laudades, toolides, klaverites ja kitarrides. Tegu on materjaliga, millega inimesel on end lihtne emotsionaalselt siduda. Tammepuust lauaplaadis, mis minu ees seisab, on näha puu aja-loost kõnelevad „aastaringid ja armid“, samamoodi võin neid vaadelda vahtrapuust kitarril kõlakojal. Instrumendi puhul on seos puu elu ja pilli hääle vahel ilmne: kannatust täis lugu voolaks välja otsekui puu armidest. Kauneid helisid kuuldavale toov inimene tunneb, kuidas ajapikku tema mina lahustub. Puu, pilli ja inimese ajalugu põimuvad üheks tervikuks.

Sellise kogemuse valguses on lihtne öelda, et puu elu jätkub tema erinevates metamorfoosides, kuigi tänapäeval paneksime sõna „elu“ selles lauses pigem jutumärkidesse. Vanemates Jaapani ja Eesti juttudes aga võetakse elusust sõna-sõnalt, sest loodususundis ei ole elu siirdamises ühest füüsilisest vormist teise midagi kummalist. Kandlele või *koto*'le (Jaapani kandlesarnane pill) saab tõelise hingamise anda ainult niimoodi.

Alljärgnevas artiklis keskendungi lugudele, kus räägitakse puude langetamisest ja puu elu edasikestmisest tema erinevates metamorfoosides. Kuigi käsitlen peamiselt Jaapani saartel levinud lugusid puude langetamisest, toon välja ka mõned paralleelid meie kohaliku traditsiooniga, mis vajaksid edaspidi põhjalikumat uurimist.

Puu ja elu

Jaapanis on suhtumine puudesse olnud erinevate maailmavaadete (šintoism, taoism, budism) põimumise tõttu üsna mitmetine. Puude langetamisega seotud lood keerlevad idee ümber, et puu võib mitut

² Ka jaapani keeles võeti sõna puit (*mokuzai* 木材), mis kirjutatakse hiina märkidega „puu“ ja „materjal“, kasutusele alles 19. sajandil.

metamorfoosi läbides säilitada oma väe erinevates inimese valmistatud esemetes. Samas võib puu pöörduda ka inimese vastu. Kui puu langetamisel ei viida läbi asjakohaseid riitusi selleks, et temas peituvat jumalat (*kami*) lepitada, võib puu elu andmise asemel hakata elu võtma. Talupoegade jaoks, kes pidid põldude harimiseks tihti puid langetama, oli see väga tõsine probleem, mida on näha ka erinevates puude raiumist puudutavates narratiivides.

Antropoloog Tim Ingold on öelnud, et „elu on avatud lõpuga: tema impulss ei seisne lõpp-peatusesse jõudmises, vaid jätkumises“ (2011: 83). Kõikides loodususundites, kus räägitakse puudes peituvast väest ning nähakse puudes hingeolendite või jumalate kodupaika, ei ole piir elusa puu ja elutu puidu vahel sugugi üheselt selge. Selle heaks näiteks on Hokkaidō saarel siiani elavate ainude arusaam, et puutükil on eluandev vägi — tema abil on võimalik luua uusi olendeid ja siirata eluandvat väge ühest kohast teise. Usuti, et jumalad tegid inimese selgroo pajupuust (omamoodi ürgne implantaat), mistõttu ta on väga pehme ja paindlik (Batchelor 1901: 87). Kombestik nägi ette, et lapse sündimisel tuli raiuda maha paju, teha sellest amulett (*inao*) ja asetada see vastsündinu peatsisse. Seda puust meisterdatud eset pidi laps terve elu teenima — pakkuma talle halva tervise korral saket ja muid ande. Pajuvits oli vahetus seoses inimese enda selgrooga, mis on noorena pehme ja paindlik, aga vananedes muutub järjest jäigemaks nagu kuivav puu. Inimese vereringe oli sünnist saati seotud puu vereringega — kui tervis halvenes, oli puult võimalik jõudu juurde saada. Kui inimene suri, asetati pajupuust *inao* tema hauakäepale.

Yamato hõimu inimesed (praeguste jaapanlaste eelkäijad) uskusid, et puus peituvat väge saab siirata temast valmistatud esemetesse. Üks vanemaid sellel teemal kirja pandud lugusid leidub teoses *Ülestähendusi vanadest sündmustest* (*Kojiki*, 712) ja räägib sellest, kuidas keiser Nintoku³ suutis ühest vägevast puust teha endale hea paadi ja *koto* (Yamaguchi jt 2007: 305)

³ Nintoku (valitses u 313–339) on tuntud hea keisrina, kes legendi järgi vähendas rahva makse, kui nägi, et tuleasemetelt ei tõuse enam suitsu, st inimestel ei ole võimalik süüa teha. Tema kirjeldustest tuleb välja 8. sajandi autorite püüd lepitada iidset nägemust šamaan-valitsejast mandrilt pärit uue konfutsianistliku riigiideoloogiaga.

Keiser Nintoku austatud valitsusajal kõrgus Tonoki jõest lääne pool üks suur puu. Selle puu vari sirutus hommikupäikese kiirtes Awaji⁴ saareni ja ulatus õhtupäikese kiirtes üle Takayasu (Kõrgerahu) mäe. Ta raius selle puu maha ja valmistas endale paadi, mis liugles kiiresti üle lainete. Paadile pani ta ka nime ja hakkas seda hüüdma Karenoks.⁵ Selle paadiga käidi igal hommikul ja õhtul Awaji saarel värsket vett ammutamas, et seda keisrile joogiks pakkuda. Kui paat katki läks, kasutati tema tükke soola põletamiseks. Põletamisest järele jäänud tükist tegi ta endale *koto*, mille hääl kõlas seitsme külani. Nõnda ta laulis:

Põletasin / soolaks paadi / mis jäi järele / sest sai *koto* / nõnda nüüd
mängin / kui Yura väina / veealuste kaljude vahelt / õõtsudes kerkivad /
nõtked merepuud⁶ / sihinal-sahinal.

Tonoki jõest läände jääv puu oli suur ilmapuu, mille vari ulatus üle terve Yamato inimestele teadaoleva eluilma.⁷ Valitseja Nintoku on siin loos ainus inimene, kellel on voli puu langetada ja siirata selle väge inimtegevuse erinevatesse valdkondadesse. Kõigepealt tegi ta sellest kiire ja kerge paadi, seejärel aga *koto*, mille kaja kaikus ilma servani välja. Peale selle leidsid kasutamist ka kõik väiksemad tükid — neist tehti lõke vetikatest soola põletamiseks. Huvitav ongi siin loos eelkõige see, et puu vägi säilib kõikides tema ümbersündides paadi, *koto* ja lõkkepuuna. *Koto* kõlab seitsme külani ja koos keisri lauluhäälega paneb see kasvama taimed, mis tõusevad sihinal-sahinal (*saya-saya*) taeva poole. Laulu ja *koto*-mängu kasutatakse looduses peituva väe käivitamiseks. Kandlemängu ja lauluga seotud uskumused kõlavad *Kojiki* loos hästi kokku Saaremaalt (Mustjala) pärit lauluga, milles samuti lauldakse merepõhjad heinamaaks (tsit Krull 2006: 10):

Mina aga laulan, laksub metsa,
heidan keelta, helgib metsa,
kui ma kõnelen, kõliseb metsa.
Ma laulan mered murule,
mere ääred heinamaaks,
mere aga põhja põllumaaks.

⁴ Awaji — Vahutee.

⁵ Kareno — Kuivaasa.

⁶ *Nazu no ki* ehk vetikad.

⁷ See meenutab meile tuntud lugu õunapuust, mille ainsast oksal rippunud õunast sündis kogu maailm.

Hasso Krull ütleb seda teksti kommenteerides, et „lauu kosmoloogiline vägi toob maailma algusesse tagasi ja annab selle vanarahvale üle, nõnda et kõik on nüüd puhas ja noor nagu päris alguses“ (samas). Mere ümberloomises näeb Krull erilist tähtsust meresõitjate jaoks (samas: 11), mis on kahtlemata tähtis ka keiser Nintoku loos, kes teeb puust paadi, et üle mere sõita, ja laulab merepõhjad põllumaaks, saates oma laulu vägeva *koto*-mänguga.⁸ Ookean on tsunamite ja taifuunide tõttu olnud Jaapanis alati suur ohuallikas, mistõttu mere ohjeldamine ja sellega seotud rituaalid on olnud alati väga tähtsal kohal. Nintoku ilmub selles loos meie ette valitsejana, kes kontrollib taevast, maad ja merd ning tagab harmoonilise elukeskkonna kõikidele oma alamatele.

Ei tohi unustada, et Nintoku kujutamisel rahuliku elu tagajana on mängus 8. sajandi ajalookirjutajate käsi, kes püüdsid Yamato hõimu saavutusi näidata positiivses valguses. Lugu tundub veelgi poliitilisem, kui paneme tähele, et toona olid teisteski maakondades levinud lood oma ilmapuust — paljudes külates oli kombeks rääkida sealkandis kasvanud vanast küpressist või jalakast. Üks kohaliku pärimuse hea näide on teoses *Ülestähendusi Bizeni ala oludest* (*Bizen no kuni fudoki*) leiduv lugu praeguse Saga prefektuuri nime päritolust (Uegaki jt 2006: 325):

Vanasti kasvas selles külas üks suur kampripuu. Tema tüvi ja võra tõusid kõrgele, oksi ja lehti oli tihedalt. Hommikupäikese kiirtes sirutus tema vari üle Kishima valla Kamakawa mäe; õhtupäikese kiirtes ulatus tema vari Yabu valla Kusayoko mäeni. Kord sattus vapper Yamato-takeru oma rännakutel sinna ja lausus vohavat puud nähes: „Selle kandi nimeks peaks olema Öitsengu!⁹“ Nüüd kutsutaksegi seda Saga maakonnaks.

Lugedes torkab kohe silma, et teksti retoorika sarnaneb valitseja Nintoku loo retoorikaga. Kuna mõlema loo juured ulatuvad kaugele minevikku, siis ei ole võimalik öelda, kumb neist on algupärasem. Küllap oli tegu Honshū saarel levinud kirjeldusviisiga, mida kasutati erinevate lugude ja laulude

⁸ Paadi nimi Kareno 枯野 kirjutatakse hiina märkidega „kuiv“ ja „aas“, milles võiks näha seost mere taltsutamiseks — märjast saab midagi kuiva. Samas oli riisipõldude harimiseks vaja hoopis rohkesti vett. Kuigi kohanimi Kareno kirjutati Hiina märgiga „kuiv“ 枯, siis kõla poolest sarnaneb see ka omadussõnaga *karui* 軽 i ehk „kerge“ (Miura 2002: 279). „Kuiv“ ja „kerge“ sobivad muidugi hästi paadi kirjeldamiseks. Küllap on mõlemad tähendused selle teksti mõistmisel tähtsad.

⁹ Kohanimi Saga seondub tegusõnaga *sakaeru* (õitsema).

loomisel. Samas on praeguse Saga prefektuuri nime saamisloost näha, et just Yamato legendaarne vapper prints on see, kes annab kohale nime, allutades ta seeläbi keskväimule. Puid, mille ümber Jaapani erinevates paikades elu keerles, võis olla palju, aga riigil sai neid olla ainult üks. Sel-listest tekstidest on selgelt näha, et muuhulgas oli *fudoki*'de¹⁰ koostamise eesmärk tekitada ka hierarhiline alluvussuhe erinevate pühapaikade vahel.

Tuleme nüüd aga veel korraks tagasi keiser Nintoku *koto*-kirjelduse juurde, et võrrelda seda eestlastele tuttava looga *Laulvast puust*, mis on Lõuna- ja Kagu-Eestis ammuselt ajast tuntud (Päär jt 2006: 142). See räägib kolmest õest, kes lähevad maasikaid noppima. Noorem sai korvi täis, teised mitte. Vanemad õed otsustasid ta ära tappa — matsid ta maha ja istutasid haua peale kasepuu. Tükk aega hiljem läks sealt mööda üks nooremapoolne kaupmees, kes raius puu maha ja tegi sellest endale kandle. Kannel hakkas ilma keelteta laulma (samas: 66):

„Sõsar minu ära tappis, / ära tappis, maha mattis, / maha mattis mu, / marjavaka, / mattis suure tee veerde, / laia tee ligidale. / Sõitsid mööda säält suured saksad, / käisid mööda kaubamehed, / maha raiusid kasekese, / kalli kandlepuukese.“

Kõigepealt torkab silma üks väga suur erinevus — Eesti loos kandub puust kandlesse noore neitsi hing, mitte puu enda vägi. Puu on siin tegelikult anum või asenduskeha, mis võib olla koduks igasugu siirdhingedele, see on aga sarnane arusaamaga kehatutest *kami*'dest. Samas polnud ka Nintoku loo puhul sugugi selge, mis seal puu sees õigupoolest pesitses. Tegu võis olla puu enda väega, aga ka puus peitunud *kami*'ga.

Felix Oinase artiklis *Kandle müütiline algupära* tsiteeritakse selle loo veidi teistsugust varianti, kus neiu räägib (1999: 62):

„Vennanaine tappis minu suure ümmarguse kiviga. Kuhu viisid nad noore neiu? Viisid mu marjasoole. Mis minust seal kasvas? Kasvas kauris kask, levitas kõrgele oma ilusad lehed. [---] Kasest tehti kannel, viiulivoliti. Kust said keeled kandlele? Noore neiu juustest, kodukana karvadest.“ Kuna kannel oli terveni või osaliselt tehtud neiu kehast, kõlas see kui neiu: „Venna pill helises, otsegu laulaks noor neiu.“

¹⁰ Paikkondlikud kroonikad, milles kirjeldatakse looduse ja kombestiku iseärasusi erinevates Jaapani regioonides.

Siin on seos neitsi kehaosadega veelgi ilmsem, sest kandle keeled oleksid justkui valmistatud noore neiu enda juustest. Oinas selgitab, et „tapmine ja kehaosade kasutamine ei ole küllaldane selleks, et anda kandlele elu ja hing“, tähtis on, et „ohver *ise* jutustaks oma tapmisloo ja manaks sellega julma roima minevikust nüüdishetke“ (samas: 63). Ta võrdleb seda lugu šamanistlikus traditsioonis levinud trummi elustamistaditsiooniga, kus jutustatakse trummi erinevate osade saamisloost (samas: 64–65). Puuosade jaoks sobiliku puu raiumine ja trumminahaks vajaliku looma tapmine tuli heastada nende elustamisega muusikariistas Surnud saavad nõnda jätkata oma elu uues kehas.

Valitseja Nintoku siirdab samuti puu hinge erinevatesse esemetesse. *Koto*'t ja laulu kasutab ta selleks, et käivitada loomist. Kui ta ennast vägeva kõlaga instrumendil saates laulu esitab, hakkab maailm kihama ja asjad saavad hoo sisse. Nintoku võib elu võtta, sest ta oskab seda ka anda — see on šamaan-valitsejale omane oskus, mis säilis pikka aega Yamato õukonna riigivaatamise rituaalis (*kunimi*), kus keiser pidi oma väljasõidul kirjutama luuletuse,¹¹ milles kirjeldas vilja võrsumist ja riigi õitsengut. Kui keiser mäe otsast alla riigi peale vaatas ja laulis, oli tema pilgul ja laulul viljastav vägi.

Samas leiame Jaapani pärimuslugude hulgas suure puu loost ka palju proosalisemaid variante, milles soovitakse puu raiumisest teha pigem midagi argist ja ohutut. *Endisaegsete lugude kogumiku*¹² (*Konjaku mongatarishū*, 12 saj) viimases loos räägitakse hiidpuust kui tülkast naabrist, kelle surmamine aitaks külainimestel põldu harida, kuigi ka selles variandis saab puu langetamiseks vajaliku otsuse anda ainult keiser (Mori 1996: 514–515):

Praeguseks juba ammu kasvas Ōmi alal Kurumoto külas üks hiiglasuur tammepuu,¹³ mille ümbert kinni võtmiseks läinuks vaja viitsadat meest. Ei ole raske ette kujutada, kui kõrgele taevasse tõusid tema oksad. Puu vari sirutus hommikuti üle Tanba ja õhtuti üle Ise ala. Ta ei värisenud isegi siis, kui löi välku ja müristas. Ka kõige tugevamad tormi-iilid ei suutnud teda liigutada. Shiga, Kurumoto ja Kōka talupojad olid pahased,

¹¹ Jaapanis kasutatud mõiste *uta* tähendab nii luuletust kui ka laulu.

¹² Antoloogia, mille kaante vahele on kogutud üle tuhande seletusloo (*setsuwa*), mis Heiani (794–1185) perioodil rahva hulgas liikvel olid. Termin „seletuslugu“ osutab asjalolule, et paljud lood selgitavad sündmusi budistliku õpetuse tõekspidamistest lähtuvalt.

¹³ Täpsemalt saaghambuline tamm.

sest puu suure varju tõttu ei paistnud nende põldudele valgust. Seetõttu otsustasid nad keisrit sellest olukorrast teavitada. Keiser saatis oma metsavahi koos kaaskonnaga puud maha raiuma. Kui puu oli langetatud, said talupojad oma põldudelt külluslikku saaki. Keisri juures käinud meeste lapselapsed elavad ikka veel selles külas. Nemad on põlvest põlve edasi andnud lugu suurest ja kummalisest puust.

Selles loos ei ole puul elustavat väge, vaid ta hoopis kurnab elanikke, kes tema varjus elavad. Meile ei räägita midagi sellest, mis puust edasi sai. Lugu mõjub üsna tänapäevaselt – pöörduti vastavaid probleeme käsitleva ametkonna poole, saadi raieluba, võeti tülikas saaghambuline tamm maha ja mindi eluga edasi. Samas annab viimane lause meile võimaluse mõelda, et puu elu jätkub antud (*katari-tsutaeru*) ebatavalise puu loos põlvest põlve edasi. Lugu vanast puust aitab külakogukonnal enda elu mõtestada, sest nagu ütleb Gaston Bachelard: „Mets on enne-mina (*avant-moi*), ennemeie (*avant-nous*). Kui põllud seonduvad minu või meiega koosolemises, siis „mets valitseb minevikus“ (1999: 270–271). Lugu puust kandub jutustajate vahendusel käesolevasse hetke ja annab hoopis teistsuguse tähenduse põllule, millest tänu kunagi ammu langeatud tammele võrsub igal aastal hea saak.

Endisaegsete lugude kogumik on kuulus seetõttu, et selles on talletatud erinevate narratiivide minimaalne vorm — konspektid jutuvestja jaoks. Võib ainult aimata, millisena lugu rahva hulgas tegelikult räägiti, millise varjundi andsid jutuvestjad ühele või teisele loole. Küllap võisid need sisalda ka laule, mis ei olegi meieni jõudnud. Huvitav on ka asjaolu, et moodsas väljaandes — viieköitelises jutukogumikus — on just see seletuslugu (*setsuwa*, vt viide 12) paigutatud kõige viimaseks. Puu langeamine on ühest küljest lõpp, aga teisest küljest alati millegi uue algus, mida nägime ka valitseja Nintoku loos. Langetatud puu annab võimaluse uue elu, samuti uute jutukogumike sünniks. Just niisugusena on ka sellel *setsuwa*’l antoloogia viimase loona rituaalne tähtsus.

Sellistest narratiividest on näha, et varasemad Jaapani arusaamad looduse ringkäigust ei jäänud ainult mütoloogia pinnale, vaid tulenesid ka praktilisest vajadusest ümbritsevat elukeskkonda ja ökosüsteemi muuta. 7.–8. sajandil seisis Yamato riik ohjeldamatust metsaraiest tulenevate probleemide ees. Nara orus ehitati nii palju puust pühamuid, templeid ja elamuid, et Yodo jõe ülemjooksult kadus mets sootuks. Seetõttu tuli riigis ette järjest rohkem üleujutusi ja põuaperioode. Võimud

reageerisid ökosüsteemi lõhkumisele raiekeeldude kehtestamisega (Sonoda 2000: 38). Mitme paiga kuulutamine hiieks tulenes vajadusest metsa ohjeldamatut laastamist piirata. Sellised määrused on ajalooallikates hästi dokumenteeritud. 841. aasta määrusega keelati näiteks jahipidamine ja puude langetamine Kasuga pühamu juurde kuuluvate mägede metsades (samas: 39). Samasuguseid korraldusi leiame teistegi tähtsate pühamute, nt Kamo ja Amashi kohta. Nii tekkis suur hulk valitseja määrustega kaardistatud hiisi: *kamu-tsu-mori* või *kamu-tsu-yashiro* (*kami*-metsad või *kami*-pühamud).

Samas on ülaltoodud loost näha, et keelud võisid põlluharijatele parajat peavalu tekitada. Pidevalt tuli võtta ette reise valitseja juurde ja esitada petitsioone ühe või teise tülika puu langetamiseks. Mõnikord tuldi sellistele nõudmistele vastu, aga tihti jäid suured puud langetamata. Järgnevalt vaatame lähemalt üht lugu, kus langetatav hiidpuu hakkab inimestele vastu.

Puu ja surm

Minoru Sonoda on märkinud, et sõna „pühamu“ (*yashiro* 社) kirjutati Jaapani vanades tekstides sageli modifitseeritud märgiga, kus Hiina märgi tavaline vasak pool asendati piktogrammiga „puu“ (*ki* 木) (2000: 44). Puu või mets (*mori* 森) oli seega kõige algsem pühakoda — ruum, kus teatud ajaperioodi vältel võisid peatuda erinevad siirdhinged. Selliste paikade tähistamiseks seotakse ka tänapäeval puude külge jämedaid köisi, mida nimetatakse *shimenawa*'ks. Puude ümber on tihtipeale püstitatud neile lähenemist takistav tara.¹⁴ Märgistatud puid võib Jaapanis šintoistlike pühamute ja budistlike templite maaaladelt, aga ka igalt poolt mujalt leida peaaegu igal sammul. Pühakojaks kuulutatud puude langetamisel tuli jumalate raevu vältimiseks läbi viia mitmesuguseid rituaale. Aga tihti polnud ju teada, kes parajasti puu sees pesitseb, mistõttu polnud võimalik ka sobivaid meetodeid kasutusele

¹⁴ Jaan Kaplinski räägib Oskar Looritsale tuginedes, et meie esivanemate jaoks võis „püha“ tähendada tarandikku: „Kõik, mis oli tarandiku sees või mingi konkreetse või kujuteldava piiriga muust maailmast eraldatud, oli püha.“ (2014: 69) Puude ja puuokste sidumine on ka meil tavaline komme.

võtta. See on eriti selgesti näha kuulsast loost, milles valitsejana Suiko käsul püütakse budistlikku templit rajada Asuka külla, paika, kus kasvas ürgvana jalakas. Gangō-ji templi asutamislugu kõlab nii (KM 3: 62):¹⁵

Praeguseks juba ammu, Suiko valitsusperioodil, puhkes meie riigis õitsele budism ja ühtäkki leidus palju inimesi, kes ehitasid pühakodasid ja pagooode. Ka valitsejana Suiko käskis Kudara riigist pärit meistril valmistada viie meetri kõrguse punasest vasest Šākyamuni Buddha kuju ning plaanis Asuka külla ehitada suure koja, et valminud kuju sinna paigutada. Kui aga ehitustöödega algust tehti, märgati, et kohas, kuhu koda pidi kerkima, kasvas üks ürgvana jalakas,¹⁶ millesarnast siinilmas ei olnud enne nähtud. Kõlas valitseja käsk: „Raiuge see kohemaid maha ja rajage sinna alusmüür!”

[Järgmises lauses on putukad käsikirjast tüki ära söönud, kuid järgnevalt on võimalik oletada, et puu tapab inimese, kes teda maha raiuda püüdis — A. A.] Kõik põgenesid tuhatnelja minema. Pääsu aga polnud, puu otsustati ikkagi maha raiuda. Saadeti siis üks teine mees raiuma, kes jõudis teha vaid paar lööki väikese ja suure kirvega, enne kui samamoodi surnult maha kukkus. Ka järgmine mees, kes ülemate käsul, kartusvärin südames, puule lähemale hiilis, suri silmapilkselt nagu teised enne teda. Puuraiduri kaaskondlased nägid seda, viskasid oma kirved käest ja põgenesid elu eest nii kaugele kui jaksasid. Üks neist ütles: „Olgu käsk milline tahes, meie selle puu juurde enam oma jalga ei tõsta! Kuidas me saame valitsejat edasi teenida, kui kaotame elu?” Mehed oli ääretult segaduses ja hirmul.

Samal ajal mõtles üks munk: „Huvitav, miks kõik inimesed seda puud raiudes surevad? Äkki on võimalik see kuidagi välja uurida?” Ühel ööl, kui vihma vahetpidamata kallas, pani ta roost vihmakeebi selga, tegi, nagu oleks ta tavaline rännumees, kes puude all vihma eest varju otsib, ja hiilis kikivarvul puu juurde, kus ta puuõone kõrval maha istus. Kesköö paiku kostis õõnsuse kohalt puuvõrast mitme inimese jutukõma: „Iga kord, kui keegi tuli puud raiuma, lõime ta surnuks. Aga ikkagi ei ole meie võimuses raiumist lõpuni ära hoida.“ Teine hääl kostis: „Võib-olla tõesti, aga kõik, kes seda proovivad, tapame ikkagi. Maailmas ei ole inimesi, kellele elu ei oleks armas. Kui palju leidub neid, kes siia raiuma tuleksid?” Kolmas hääl lausus: „Kui nad sõlmiksid puu ümber kanepinööri, loeksid Nakatomi riituse sõnu ja kui puuraidur märgistaks raiumiskoha tindiga mustaks värvitud paelaga, siis ei saaks me midagi teha.“ Veel üks hääl

¹⁵ KM 11:22, 3 kd, lk 63, Li lk 208.

¹⁶ *Keyaki*.

kostis: „See on tõepoolest nii!“ Kui nad seal niimoodi kurtsid ja arutasid, kostis viimaks linnulaul ja hääled vaikusid. „Nüüd ma sain küll hüva nõu kuulda,“ mõtles munk endamisi ja hiilis kikivarvul koju.

Kui munk kandis valitsejale ja tema ametimeestele kõik ette, rõõmutasid need väga ning tegid kõik täpselt nii, nagu hääli oli öelnud. Nüüd ei surmanud puu enam kedagi:

Kui puu hakkas juba kaldu vajuma, tõusid okste vahelt lendu viis-kuus mägilinnu suurust lindu, kes kiiresti minema lendasid. Pärast seda kukkus puu pikali. Ta lõigati tükkideks ja teda kasutati koja rajamiseks. Linnud asusid elama lõunapoolsetele mäenõlvadele. Keisrinna tundis sellest kuuldes lindudele väga kaasa ja rajas neile kohemaid pühamu. Ka praegu teenitakse selles *kami*'sid. See asub Draakonimere templist¹⁷ lõuna pool.

Jumalaid kujutatakse tihti valgete suurte lindudena, kes tulevad mägedest alla orgu. Šintoistlike pühamute juurde rajatavad *torii*-väravad, mida võiks tinglikult tõlkida „linnavärvateks“, on neile maandumiseks mõeldud õrred, millele laskudes *kami*'d siirduvad oma lemmikkohta, olgu see siis puu, pühamu või mõni muu sobilik objekt. Nagu näeme Gangōji templi loost, on harjumuspärase peatuspaigana kasutatava puu langetamisel vaja pakkuda *kami*'le asenduseks mõnda muud meelepärast paika. Kui seda mitte teha, siis tapab puu kõik, kes talle lähedale julgevad tulla. Jalakas (*keyaki*) on püha puuna Jaapanis au sees olnud kaua enne budismi saabumist. Peale selle on tegu puuga, millest valmistati vibusid — siit ka tema surmav toime.

Veel saab loost teada erinevate suguvõsade poliitilistest hoiakutest. Budismi maaletooja oli Sogade suguvõsa, kes tahtis 7. sajandil riiklike rituaalide korraldamise ainuõigust endale. Senises šintoistlikus traditsioonis oli see õigus Nakatomi klanni käes. Budistlik munk kuulis pealt, et puu langetamiseks on vaja Nakatomi riituse sõnu, ja nutikas mees otsustas seda teadmist kasutada *kami*'de endi vastu. Näeme, et siin loos on budistid varustatud kõikide erinevate traditsioonide teadmistega. Nad on vanast pärandist intellektuaalselt üle ja suudavad *kami*'sid oma teadmistega ninapidi vedada.

¹⁷ Ryūkai-ji.

Haruo Shirane toob oma uurimuses kirjanduse ja looduse suhetest välja kättemaksuhimulisi puud puudutavate lugude narratiivsed variantid (2012: 128):

1. kui oks maha lõigata, siis kasvab see silmapilk tagasi;
2. puu raiehaavast voolab verd;
3. puu ei lase end raiuda;
4. puu karjub ja oigab, kui teda raiutakse;
5. puu hing ilmub inimkujul ja abiellub inimesega;
6. puuraidur jääb haigeks või sureb;
7. puu langetamine toob kaasa loodusõnnetuse;
8. puu langetatakse, aga ta ei lase end liigutada.

Michelle Li on Gangōji templi lugu analüüsidest rõhutanud (2009: 209), et selles on märgatavad Hiina mõjud. Autorile või autoritele oli võibolla teada lugu sellest, kuidas Qini vürst Wen lasi maha raiuda suure trompetipuu. Iga kord, kui tüve kirvega löödi, kasvas haav taas kinni, mistõttu puud oli võimatu maha raiuda. Hiina loos olid nelikümmend meest pärast asjatut rahmeldamist omadega täiesti läbi. Kolmkümmend üheksa neist läksid tagasi koju puhkama, kuid üks jäi rammestunult puu alla magama. Nii kuulis ta poolkogemata hingeolendite käest juhiseid puu langetamiseks.

Samas on Jaapanis üsna levinud lugu elusast puust, kes inimeste peale kurjaks saab. Shōsenji templi asutamislöös figureerib puu tapnud Kusano Tarō (nime võiks tõlkida Rohtaasaks), kes valmistas hingede rahustamiseks tuhandekäelise Kannon-*bodhisattva* puukuju. Kui ta noolega inimesi ähvardanud puud tabas, voolas haavast verd. Seal, kuhu veri voolas, kuivasid kõik põllud ja aasad (Yoshimura 1986: 58). Ka siin kõlab „kuivanud aasa“ motiiv, mida kohtasime artikli alguses tsiteeritud valitseja Nintoku loos (vt viide 5).

Seda tüüpi lood on levinud paljude rahvaste hulgas, kus loodususundist pärit tõekspidamiste tõttu langetati puud raske südamega. Erandiks ei ole ka Eesti, kus puude langetamisega seotud ohtudest on palju erinevaid lugusid. Toon siinkohal vaid ühe näite Vene-Jaapani sõjas Mukdeni all võidelnud mehe kurvast saatusest, kes pani käe „igivana nõiutud tamme“ külge, mille läbimõõt olla olnud oma poolteist meetrit. Mees saagis vaatamata teiste hoiatustele puu maha, „kuid sellest samast päevast ta haigestus, ilma et oleks saanud seda tammegi katki lõigata ja

praegu on ta elus halvatuna“ (Hiimäe 2007: 226). Mall Hiimäe ütleb, et tegemist on „eheda hoiatusmuistendiga tabu rikkumisest“ (samas). Kuigi tekst on pärit 1939. aastast ja räägib 46-aastase mehe saatusest, elab selles loos edasi iidne usk, et pühade puude langetajaid karistavad puud ise. Auli Kütt ütleb, et pärimuses kajastuv raiumiskeeld kehtib „nii üksikute pühade puude kui ka kõigi pühas paigas kasvavate puude ja põõsaste suhtes“ (Kütt 2007: 18). Ka siin on ühiseid jooni Jaapani traditsiooniga, mille järgi püha võib olla üksik puu või terve metsasalu. Aga alati on kõikidele selle kandi inimestele pärimusest teada, millega raiadur keelust üle astudes riskib.

Puu ja metamorfoos

Jaapanis ringi reisides võib vahel kohata pühade puudena märgistatud hiiglaslikke kände ja oksteta vanu jändrikke tüvesid, mis toestatuna veel kuidagi püsti püsivad. Nagu Gangōji templi asutamissoos nägime, on vanu õõnsaid puid vanast ajast saadik pühaks peetud. Õõnsus toob selgelt esile puu osa pühakojana, sest inimene võib sinna sisse pugeda ja väljuda sootuks teistsuguse olendina. Puuõõnde pugemine ei ole samas sugugi ohutu tegevus, sest seal võib inimest tabada ootamatu metamorfoos, millel võivad olla nii head kui ka halvad tagajärjed.

Kõige kuulsam puuõõnt puudutav *setsuwa* (seletuslugu) leidub *Uji kogutud lugudes* (*Uji shūi monogatari*, 13 saj) ja räägib ühest vanamehest, kelle oli põsel mandariinisuurune kühm. Ei ole ilmselt juhuslik, et tegu on kirvega varustatud haakorjajaga, kes jääb metsas öö peale ja otsib varju suure puu õõnsusest. Puuõõnest näeb ta, kuidas lagendikule koguneb suur hulk *oni*'isid (erineva suuruse ja kehakujuga mäekolle meenutavad olendid), kes hakkavad seal sööma, jooma ja tantsu lööma. *Oni*'de pealik kurdab, et pidu on tore nagu alati, aga tahaks midagi teistsugust näha. Selle peale tundis vanamees puuõõnes hirmsat kihu tantsima hakata, justkui oleks mingi imelik vägi tema üle võimust võtnud (*mono ni tsukitarikeru ni ya*) või oleks teda *kami*'d või budad takka utsitanud (Miki jt 1998: 10). Rütm, mida *oni*'d plaksutades tekitasid, oli nii kaasa haarav, et ta andis viimaks järele, kargas puuõõnest välja, müts silmini peas ja „puude langetamiseks mõeldud *yoki*“ (väike kirves) vöö küljes rippumas (samas: 11). Vanamees hüppas ringi, teki kükke — käitus igati

noore nõtkemehe mehana. *Oni*'de pealik tõdes, et nad on küll aastaid siin välul pidusid pidanud, aga midagi nii vahvat ei ole varem näinud. Nad nõudsid, et vanamees hakkakski nüüd nende pidudel käima. Kuid olemaks kindel, et vanamees tulemata ei jää, võtsid nad pandiks tema põse peal oleva kühmu, mida pidasid tema kõige hinnalisemaks omandiks. Seal-samas külas elas teine vanamees, kellel oli ka kühm põse peal. Ta uuris välja, mida tegema peaks, et kühmust lahti saada, ja läks samamoodi metsa. Kuna tema tants oli väga vilets, siis tema kühmu ära ei võetud. Veelgi enam, kuivõrd *oni*'d ei teinud kahel vanamehel vahet, siis otsustasid nad talle esimese vanamehe kühmu ka tagasi anda, mistõttu mees pidi kahe kühmuga koju tagasi minema.

See naljakas lugu, mis on jõudnud paljudesse muinasjutukogumikesse, annab lugejale märku, et südaööl puuõõnde peitu pugedes võidakse siseneda hoopis teistsugusesse maailma. Nii nagu Gangōji templi asutamisel, on ka selles jutus puuõõs kohaks, kus on võimalik kontakti saada teise valda kuuluvate olenditega. Tähelepanuväärne on see, et vanamees tunneb, kuidas keegi (siin ei tehta vahet *kami*'del ja budadel) annab talle väge juurde ja lausa noorendab teda. See vägi ei paista tulevat *oni*'delt, kes on tema tantsu nähes üllatunud, vaid puuõõnsuse transformeerivast jõust.

Monogatari (jutustuse) žanris on meieni jõudnud *Õõnsa puu lugu* (*Utsuho monogatari*, 10 saj), kus tuleb väga selgelt välja seos suure ilmapuu, sellest valmistatud *koto* ja puuõõne vahel. Jutustus algab kuulsa *koto*-mängija Toshikage reisiga Hiina. Tema laev uppus ja ta uhati Hashi riigis (oletatavasti Sumatra) randa. Ta palus Kannonil (Avalokitešvara) end päästa. Randa ilmus valge saduldatud hobune ja viis ta kolme mehe juurde, kes istusid tiigrinahal ning mängisid ennastunustavalt *koto*'t. Toshikage istus puu varju laotatud tiigrinahale ja et *koto* oli ka talle algusest peale hingelähedane, õppis ta viimse selgeks kõik lood, mida mehed mängisid (Nakano 2004: 22–23):

Juues kevadel kastet lilleõitelt ja sügisel veepisku punastelt vahtra-lehtedelt, saatis ta mööda pikki päevi ja kuid, kuni järgmise aasta kevadel kuulis korraka, kuidas metsa läänepoolselt küljelt kandub temani puu langetamisest tekkinud kirvelöökide kaja. Neid kuuldes mõtles Toshikage: „Kuigi löögid tulevad kaugelt, kõlavad nad väga selgelt. Kül-lap on see väärt puu, mis hääle nõnda kõrgelt kõlama paneb.“ Niiviisi endamisi mõeldes jätkas ta *koto* mängimist ja laulmist. Puuraiumise hääll kajas kolm aastat ühtejutti.

Toshikage mõistis, et sellest puust saaks valmistada väga hea *koto*, ning läks seda otsima. Kolme aasta möödudes leidiski ta kõrgelt mäenõlvalt all orgu vaadates puu, mille juured katsid tervet orupõhja, tipp ulatus taevasse ja oksad laiusid üle mitme valla. Selle puu raiumisega oli ametis mõõku meenutavate juuksepahmakate ja leekpunase näoga hirmuäratav asura (India mütoloogiast pärit sõjakas deemon). Asuraga olid kaasas tema lapsed ja lapselapsed. Kõik olid ametis puu tükeldamisega. Toshikage ütles kurjakuulutava välimusega deemonile, et ta on Jaapani riigi saadik, kes on veetnud kolm aastat seda puud otsides ja trotsinud kõiki ohte — mürkmadusid ja kiskjaid —, et viimaks siia jõuda (samas: 24). Asurat liigutas tema jutu juures kõige rohkem see, et Toshikage oli oma perest kaua lahus olnud, sest deemonil endal oli nelikümmend järeltulijat, mistõttu ta mõistis väga hästi vanemate valu. Toshikage tunnistas asuraga vesteldes, et ta ei ole tõepoolest olnud piisavalt pojalik (tähtis konfutsianistlik väärtus), sest seadis Hiina reisides end tormituule ja lainete meelevalda ega mõelnud sugugi oma vanemate tunnetele. Kui ta saaks tükikese head puud, siis valmistaks ta sellest *koto*, millega vanematele rõõmu valmistada ja oma mänguga neile pikka iga tagada (samas: 27). Asura ütles aga vastu, et ei saa sellest puust ka ühe küüneotsa pikkust tükikestki talle anda, sest Amewaka-miko (muusikajumal) laskus selsamal päeval alla orgu, kui „selle maailma isa ja ema“ (Buddha) jõudis virgumiseni, ja istutas koos taevaste neiudega selle puu. Istutades lausuti: „Kui asurate 10 000 kalpa pikkusest karistusest on pool möödas, kuivavad mäest lääne poole ulatuvad oksad. Alles siis võib puu langetada ja jagada kolmeks tükiks: ülemised oksad tuleb annetada Buddhale tänuks Trayastriṃśā taevale,¹⁸ keskmised oksad tänuks varasemate põlvede vanematele, alumised oksad aga tulevaste põlvede järeltulijatele.“

Asura arvas, et nii tähtsat puud ei saa kuidagi suvaliselt laiali jagada ja tahtis Toshikaget juba maha lüüa, kui järsku hakkas müristama ning vihma sadama. Taevast laskus draakoni seljas alla väike poiss, kes ulatas asurale kuldse lehe, millel oli kirjas: „Kolmeks tükeldatud puu alumine osa kuulub Tõusva Päikese maalt pärit surelikule Toshikagele“ (samas: 28). Asura oli üllatunud ja tegi Toshikage ees seitse kummardust. Puu alumisest osast valmistati taevaolendite abiga kolmkümmend

¹⁸ Kolmekümne kolme deeva taevas, mis asub Sumeru mäe tipul.

koto't. Toshikage proovis *koto*'sid, mis tuulega tema ette liuglesid. Kaks-kümmend kaheksa olid üsna sarnase häälega, aga viimased kaks kahest tükist valmistatud *koto*'t olid nii võimsa kõlaga, et „mäed varisesid kokku, maa lõhenes ja seitse nõlva vappusid kaasa“ (samas: 29). Toshikage mängis kolm aastat ühtejutti ja nautis pillide kõla.

Siiani on selles loos kordunud suur hulk samu motiive, mida kohtasime Nintoku paati ja *koto*'t puudutava loo puhul. Kuna *Kojiki* tegevus paigutub Jaapanisse, siis on ka ilmapuu lokaalse universumi telg, mille ümber keerleb Yamato hõimule tuttav elu. Palju hilisem Ōōnsa puu lugu aga paistab silma oma kosmopoliitsusega — siin on vihjed Sumeru mäele (India mütoloogia), mis on kogu universumi keskpunkt, ja Hiina kultuuri kesksetele väärtustele. Puu, millega puutub kokku Toshikage, ei ole lokaalse tähtsusega, vaid ühine ilmapuu hiinlastele, indialastele ja teistele rahvastele, kes elavad teispool merd. Tekstis on tunda kultuuridevahelise dialoogi mõjusid — justkui muuseas põimitakse juttu mõisteid India budismist ja ka Hiina konfutsianismist. Kummardus tehakse ka taoistlikele surematutele. Toshikage näib kehistavat kõikide maailma-vaadete kõige tähtsamaid väärtusi, sest teda tunnustavad kõik rühmad, keda ta oma teel kohtab. Maailma kese nihutatakse Jaapani saartest kaugemale ainult selleks, et Toshikage saaks „Jaapani saadikuna“ ilmapuu kõige tähtsama ja parema tüki tagasi Jaapani riiki tuua. See valideerib terve Jaapani kohana, kus mõistetakse teistest rahvastest paremini luulet, kunsti ja pillimängu.

Seitsme surematu abiga jõudis Toshikage Jaapanisse tagasi, kaasas hinnalised *koto*'d, mille ta pärandas oma lapselapsele. Nendel *koto*'del oli maagiline eluandev vägi (nagu Nintoku omalgi). Kui Toshikage tütar pärast isa surma suure puu õõnde elama asus, siis polnud neil seal millestki puudus. Puuõõnes avanes selline eluruum, mille sarnast enne polnud nähtud — see ei jäänud uhketele majadele kuidagi alla. Kuna nüüd oli neil palju jõudeaega, siis õpetas ema oma seitsmeaastasele pojale Nakatadale neid muusikapalasisid, mida Toshikage oli oma rännakutel pühameeste käest õppinud. Selgus, et Nakatada anne on ebamaine — lühikesee ajaga omandas ta kõik lood ja mängis neid nii hästi, et seda nautisid võrdselt nii inimesed kui ka loomad. Ahvid tulid mäe pealt alla ja korjasid neile söögiks kastaneid. Nad ei pidanud kunagi puudust kannatama.

Koto't mängiva poisi kohta kasutatakse tekstis väljendit *henge no mono* 変化の者 (lk 81), mis tähendab kummalist olendit, kes võib oma

kuju muuta. See on tavaliselt bodhisattva, rebane või mõni hingeolend. Antakse mõista, et tema oskused on ebamaised ja temas on kehastunud seesama iidne vägi, mis Toshikagele andis voli teispoosusesse minna ja sealt tagasi tulla. Puuõõs ise on nagu mingi hiiglasuure pilli kõlakoda. Vyjanathi R. Selinger ütleb: „Puuõõs on muusikainstrumendi (mille vooruste ümber kogu lugu on ehitatud) vibreeriv kese ja loominguline ruum, milles sünnib Nakatada lugu“ (2013: 56–57). Just sellepärast on Fujii Sadakazu nimetanud puuõõnes elamise osa loo tõeliseks alguseks, kuigi see stseen esineb jutustuse keskpaigas (samas). Õigem ongi vist öelda, et sellel lool ei ole algust ega otsa, sest keskendutakse erinevatele metamorfoosidele ja arengutele. Siin võib näha puu saamist inimeseks (poiss on „muundunud olend“, kes ammutab puuõõnsusest väge) ja inimese puukssaamist (Toshikage hing on *koto* sees peidus ja põimunud ürgse puu väega). Erinevad protsessid kulgevad läbi puu ja inimese mitmete arenguetappide. Ürgne kuivanud puuõõs taasloob kosmilise puu väge, mis hargneb niitidena läbi kogu eluslooduse ja käivitab uusi sündmusi, lugusid ning laule.

Lõpetuseks

Ülalkirjeldatud lugudest on näha, et vanemates tekstides on puud täis väge, mida on võimalik kanda üle inimese loodud esemetesse. Puud on tihti ka pühakojad, mille langetamisel on vaja hoolitseda selle eest, et siirdhingedele oleks võimalik asenduseks pakkuda uut elukohta. Inimeste ja nende elu edasikestmine sõltub suures osas headest suhetest puudega — tuleb osata puudele elu anda ja ka ise puudelt elu võtta või saada.

Selle traditsiooni tänapäevane ehe näide on Ise pühamu ümberehitamine iga 20 aasta tagant. Ise pühamu maa-aladel on alati kasvatatud hiiepuid — küpresse (*hinoki*), millest vajaduse korral ehitatakse uusi hooneid. Pühade jumalapuude või hingepuude (*goshinboku*) langetamine on tähtis rituaal, mille juures viibivad keisrikoja ja valitsuse esindajad. Antropoloog Cassandra Adams on kirjeldanud, kuidas peale spetsialistide kasutatakse Ise pühamu ehitamisel ka vabatahtlikke: „Osalejad valitakse hoolikalt Jaapani erinevatest regioonidest, demonstreerimaks, et tegu ei ole sugugi tavalise ehitusprojekti, vaid kogu rahva jaoks tähendusliku ettevõtmisega“ (Adams 1998: 52). Kõik talgulised kannavad valgeid

rõivad, mis ei ole muidu ehitajate puhul tavaline. Nii tekib töödese transtsendentaalne mõõde — tegemist on pühendatute kogukonnaga, kes taasloob sakraalset ruumi. Ise pühamu uueksaamise abil uuendatakse ka iseennast ja värskendatakse suhteid teineteisega. Kuna Ise pühamu on otseselt seotud keisri esivanematega, siis on püha ruum siin ühendatud ka ilmaliku võimuga. Hoonete tsükliline uuemine aitab tagada keisrivõimu jätkumise. Nii võib öelda, et puudes peituva väe kultiveerimine aitab kogu riiki käimas hoida.

Sellistes rituaalides säilib endiselt püha keisri kõige tähtsam funktsioon, mida oli näha nii *Kojiki*'s esinevas valitseja Nintoku loos kui ka valitsejanna Suikō Gangō-ji templi asutamisos. Ilmakorra ja elu jätkumise tagamiseks tuleb suhelda puudega ning hoolitseda selle eest, et nende väel oleks võimalus imbuda meie argielu erinevatesse sfääridesse. Ideaalne pühakoda on nagu puuõõs, mille sisse peitu pugedes on võimalik oma elule uut hoogu anda ning värskendada oma suhet *kami*'de ja budadega.

Kirjandus

A d a m s, Cassandra 1998. Japan's Ise Shrine and Its Thirteen-Hundred-Year-Old Reconstruction. — *Journal of Architectural Education*, Vol. 52, Issue 1, pp. 49–60

B a c h e l a r d, Gaston 1999. *Ruumipoeetika*. Tallinn: Vagabund.

B a t c h e l o r, John 1901. *The Ainu and their folk-lore*. London: The Religious Tract Society.

H e s s e, Herman 1970. Puud. — *Unenäokingitus*. (Loomingu Raamatukogu, nr 14)

H i i e m ä e, Mall 2007. Pühapaigad kui mentaalse maastiku objektid: mõiste ja väljund. — *Looduslikud pühapaigad: väärtused ja kaitse*. (Õpetatud Eesti Seltsi toimetised 36), lk 215–235

I n g o l d, Tim 2011. *Being Alive: Essays on Movement Knowledge and Description*. London and New York: Routledge

K a p l i n s k i, Jaan 2014. Parallelistmist lingivist pilguga. — *Kõik on ime*. Tartu: Ilmamaa, lk 125–147

N a k a n o, Kōichi 2004. Utsuho monogatari. (Shinpen Nihon kotenbungaku zenshū 14). Tōkyō: Shōgakukan

- K r u l l, Hasso 2006. *Loomise mõnu ja kiri*. Tallinn: Kultuurileht
- K ü t t, Auli 2007. Maarahva pühade puude ja puistutega seotud käitumismid. — *Looduslikud pühapaigad: väärtused ja kaitse*. (Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36), lk 185–211
- L i, Michelle Osterfeld 2009. *Ambiguous Bodies: Reading the Grotesque in Setsuwa Literature*. Stanford: Stanford University Press
- M o r i, Masato (toim) 1996. Konjaku monogatari shū 5. — *Shin nihon koten bungaku taikei*, Vol. 37. Tōkyō: Iwanami Shoten
- M i k i, Sumito, Kazuhiko Asami, Yoshio Nakamura, Kazuaki Kouchi (toim) 1998. *Uji shūi monogatari*. *Shin Nihon kotenbungaku taikei* 42. Tōkyō: Iwanami Shoten
- O i n a s, Felix 1999. Kandle müütiline algupära. — *Tuul heidab magama*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 60–69
- P ä ä r, Piret, Anne Tüرنpu (koost.) 2006. *Taevane pulm: Eesti rahvajutud*. Tallinn: Tiritamm.
- R a u d, Rein 2006. *Mäetipp järve põhjas: Valik haiku-luulet*. Tallinn: Tänapäev
- S e l i n g e r, Vyjayanthi R. 2013. *Authorizing the Shogunate: Ritual and Material Symbolism in the Literary Construction of the Warrior Order*. Leiden: Brill
- S h i r a n e, Haruo 2012. *Japan and the Culture of the Four Seasons: Nature, Literature, and the Arts*. New York: Columbia University Press
- S o n o d a, Minoru 2000. Shinto and the Natural Environment. — *Shinto in History: Ways of the Kami*. London: Curzon, pp. 32–46
- S u k e y u k i, Miura 2002. *Kojiki: Kōgoyaku*. Tōkyō: Bungei shunju
- U e g a k i, Setsuya (toim) 2006. *Fudoki*. (Shinpen Nihon koten bungaku zenshū 5), Tōkyō: Shōgakukan
- Y a m a g u c h i, Yoshinori, Kōnoshi Takamitsu (toim) 2007. *Kojiki*. (Shinpen nihon kotenbungaku zenshū 1). Tōkyō: Shōgakukan
- Y o s h i m u r a, Teiji 1986. *Nihon no kūkan-kōzo*. Tōkyō: Kagoshima Shuppankai